

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№75
(19112)

2018 чылдың
июнь 28
четверг

Хүннүң үнери — 03:47
Ажары — 21:18
Хүн дурту — 17:31

Садар өртээ хостуг 12+

Тываның Баштыңының ажил-херээ

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ ДЕТКИМЧЕ

Улуг-Хем/кожуундан Айдыс, Менди Ондарларның өг-бүлөзи.

Боттарыңа бажыңны тудуп азы садып алырыңа Тываның Чазаан-дан деткимчени бо чылын 244 аныяк өг-бүлө алган.

Деткимче алган дугайында шынзылганы аныяк өг-бүлелерге тыпсырының тырлыг езулалы республиканың на-сылалы Кызыл хоорайга болуп эрткен. Аныяктарга өөрүнчүг, оларның амыды-чуртталгазында база бир чугула туушкуннуң байырлалыңа Тываның Шолбан Кара-оол киржип, шын-галарны тыпсып, өг-бүлелерге аас-икти, ажил-ижинге чедишишкinnerни

сеткилиниң ханызындан күзээн.

«Бажыңны тудуп азы садып алырыңа деткимче кылдыр 18 аныяк өг-бүлөгө шынзылгаларны тудустувус. Ажы-биле чугаалаар болза, мен база оларга эки-биле адааргап тур мен. Мээң аныяк чорааным берге 90 чылдарда аныяк өг-бүлелерге бажың-балгаттыг апаары дыка нарын турган болдур ийин. Күрүнөден деткимче алырының дугайында ынчан чугаа безин чок турган. Аныяктарның өг-бүлөзи ниити чуртталга бажыңнарында бичии өрээлден азы хууда казанактар хөлөзилеп алырындан эгелээр турган.

Амгы үеде аныяктарга хууда бажың-балгат тудуп азы садып алырыңа дузалыг тускай программа 6 чыл боттанып турар. Ол үе дургузунда 726 өг-бүлөгө оран-савалыг апаарыңа дузалаштывыс» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Кызыл хоорайдан аңгыда 19 муниципалитеттер ол программага киржип, ону боттандыраарыңа 30 миллион рубль акшаны тып шыдаанын Тываның Баштыңы демдеглээш, ук программага өске-даа муниципалитеттер киржи бээр дээрзинге бүзүрелин илереткен.

gov.tuva.ru

Хүннүң медээлери

ЭМЧИЛЕР ТӨРЭЭН СУУРЛАРЫНГА

Көдээ черниң чурттакчылары төрээн суурунче ортумак эмчи эртемниг ээп кээр аргалыг апаар. Июнь 27-де Тываның Кадык-кам-галал яамызынга Республиканың медицина колледжинге тускай көрдүнгөн олуттарже көдээде чурттакчы чон аразындан кандидаттарны шилээн.

Тускай көрдүнгөн олутче дужаап кирериниң кол негелдези — кандидат-биле чугаа кылганының соонда, шылгалда чокка хүлээп алыр, ол өөредилге соонда төрээн суурунга эглип келгеш, фельдшер-акушер пунктузунга азы эмчи амбулаториязынга ажилдаар уjurлуг.

Амгы үеде республикага 64 ортумак эртемниг эмчилер хереглеттинип турар. Оларның чүгүле 12-зи тускай көрдүнгөн олуттарже кирип болур. Медицина колледжинде амгы үеде тускай көрдүнгөн олуттарда 23 сургуул өөренип турар.

Тускай көрдүнгөн олуттарже кирип алыр мурнунда абитуриент биле Кадык камгалал яамызы, Республиканың медицина колледжи, кожууннуң төп эмнелгеи база кожуун чагырга чери керээни чарар. Бо программаның кол сорулгасы — бичии суурларны эртем-билиглиг эмчи кадрлар-биле хандыра-ры. Ол ышкаш бо программаның бир эки чүүлү — 10-15 чыл бурунгаар школа дооскан, ЕГЭ шылгалдазын дужааваан кижилер кирер аргалыг.

РФ-ТИҢ КАМГАЛАЛ САЙЫДЫНЫҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Тывага РФ-тиң Камгалал сайыдының кубогу дээш бүгү армияның спортчу хүрештери бир дугаар болуп эртер. Бо улуг маргылдааны Төп шериг округу база «ЦСКА»-ның деткимчези-биле ТР-ниң Чазаа башкарып эрттирер.

Шеригжиткен оюнга 10 команда чагыгны кириген. Мурнуу шериг округу, Барыын, Төп, Чөөн болгаш агаар-десант шерии, ракета шерии, шериг-далай флodu, шериг-космик-тиг күштерниң, шериг институтунуң студентилери, шеригниң төп спортчу клубундан шупту 120 спортчу киржип келир. Маргылдаа грек-рим болгаш хостуг хүреш хевирлеринге эртер. Оон ыңай Тываның Баштыңының кубогу дээш национал хүреш оюну база болур.

Россия деңнелдиг маргылдаалар «Хүреш» стадионунга июнь 29-та 10 шакта эгелээр. Байырлыг ажыдышкыны ол-ла хүн 5 шакта эртер. Июнь 30-де, 2 шакта маргылдааны байырлыг байдалга хаап, тилекчилерни шаңнап-мактаар.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның тү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-ш «Шынны» үезинде чагыдып алырыңче республиканың жак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, жижкилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
1530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
1730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЈАДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

Мал чеминиң белеткели

ШАҢНАЛ – МТЗ-82

Мал чемин четчир болгаш артык кылдыр белеткеп алырының дугайында чугаа Тываның Баштыңы Кара-оол Шолбаннның удуртуп эрттиргени видео-конференция хевиринге кожууннарның удуртукчулары-биле хуралга чугаалажып көргөн.

Тыва бо чылын ниитизи-биле 226 муң тонна бөдүүн мал чемин курлавырлап алыр ужурлуг. 126 муң гектар черде чайгаар үнген сигенни, 22 муң гектар черде тарымал сигенни кезип сараат-таарын, машина-техника ажылаары эпчок шөлдерде сигенни хол кадыры-биле кезерин планнап турар. Бо ажылдарга 11 муң кижини кириштирер, 867 тракторну, сиген кезер 649 машинаны дээш өске-даа хей санныг техниканы ажыглаар.

Сиген шөлдеринде сигенниң өзүмүн хынап көөрге, оң бедии ховуларда – 8-11 сантиметр, шыктарда – 16-25 сантиметр, республикада ортумаа-биле 15 сантиметр болган. Оң-сигенниң өзүмү ам дээрзезинде тары-даа болза, чем белеткелиниң кидин түлүк эгелээр үези июль айның эгезинге чедир оон-даа бедип кээр ужурлуг.

Мал чемин бедик деңнелге чорудары-биле ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы муниципалитеттерниң болгаш мал чеминиң белеткелинге ажилдаар организацияларның аразына эң хей мал чемин белеткээр талазы-биле мөөрейни чарлаар. Республиканың агроулетпур комплекзиниң ажилын харылап турар ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Байбек Моңгуштуң дыңнатканы-биле алырга, тиелекчи муниципалитетти МТЗ-82 марканың чаа трактору-биле шаңнаар. А тиелекчи бригадаларга акша шаңналдарын тыпсыр.

Мал чеминиң белеткелиниң үезинде арат-фермер ажил-агыйларга дуза кылдыр берип турар субсидияларның тодаргай болурунче кичээлгейни Шолбан Кара-оол угландырган. Кывар-чаар материалдарны мөөңү-биле садып алырынга республи-

ка бюджетинден эргежок чугула хемчээлге акшаны үндүрерин көдээ ажил-агый сайыдынга ол сагындырган. Кывар-чаар материалдарны мөөңү-биле садып алыры ону арат-фермер ажил-агыйларга немелде өртек чокка садар органы республикага бээр.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери аныяк малчынарга мал чемин белеткээринге бүгү талазы-биле, бар аргаларны ажыглап тургаш, дузалажырын Тываның Баштыңы ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызынга болгаш кожууннарда көдээ ажил-агый эргелелдериниң удуртукчуларына, специалисттеринге дааскан. Губернатор төлөвилелиниң киржикчи бүрүзүнүң кыштаанга 15 тоннадан эвээш эвес мал чемин курлавырлаар ужурлуг.

«Мал чемин четчири-биле белеткеп алырының чугулазын бөгүн кымга-даа тайылбырлаан херээ чок, ону кижини бүрүзү эки билер – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда бижээн. – Келир кыштаглаашкын үезинде малды хүр, чидирг чок кыш ажыраары, малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыры хамыктың мурнунда мал чеминиң четчир курлавырындан хамааржыр деп шупту эки меде-реп билип турар бис.

Мал чеминиң белеткелинде ажилдап турар коллективтерге кывар-чаар материалдарны, ону хуу кижилерниң машина-техниказынга садып кудуп турарына деңнээрге, 5-6 рубльге эвээшти садар аргазын ажилдап кылырын Көдээ ажил-агый яамызынга даастым.

Көдээниң ажил-ишчилериниң аразына республика мөөрейлерниң организа-цияларыннан Наадым мурнуу чарында дилээрим болза, мөөрейлерниң тиелекчилеринге шаңналдарның аразына, чиик машина дээн ышкаш, арат-фермер кижиниң ажылынга ажы чок барааннарны кирибес болза эки».

gov.tuva.ru

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының 53-кү сессиязы шаңналдар тыпсыр езулал-биле эгелзэн. Чурттап турар бажынарның чанын кожолары-биле ногаанчыдып, байыр-лалдар организа-цияларын чурттап турар эң-не активчи чурттакчыларны Кызылдың баштыңы база депутаттар онзагайлап демдеглзэн.

Кызыл хоорайның баштыңының Хүндүлел бижиктеринге Кечил-оол кудумчузунуң № 3 бажының чурттакчызы Саяна Саая (бо бажының чурттакчылары адаккы кааггаарда сайгарлыкчыларны эвилелдээш, субботниктерни, мөөрейлерни, кожолар хүнүн демдегледип, байырлыг шайлаашкынны организа-циялаан), Лопсанчап 37/2, 39 дугаар бажынарның эң-не активчи чурттакчылары Людмила Шаболдина, Наталья Бряхина, кызылчыларның Пентагон деп адаары Лопсанчап № 44 бажының даргазы Наталья

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы

ДЕМНИГ КОЖАЛАР

Яковлева (кожаларын эвилелдеп тургаш «Хоорай хүрээлеңи» деп программага бажының девискээрин чаагайжыдарын чедип алган), Кочетов 143 бажының даргазы Светлана Прякина (каш чыл улай «Чечектелген Кызыл» деп мөөрейниң киржикчизи) олар төлөптүг болганнар.

Төлээлекчилер хуралының хүндүлел бижиктерин болгаш хөрөк демдектерин хей квар-тираларлыг Кызыл партизан-нар № 27 бажының активчи-зи Вера Ильинага (бо чылын бажының девискээрин улгат-тыргаш, чаагайжыткаш, ябло-ны, грушаны тарып алганнар), «Управдом» КХН-ниң директору Сергей Петкевичиге (ийи чыл дургузунда оларга хамааржыр бажынарның чурттакчылары-биле субботниктер чорудуп, ногаанчыдылга акциязын эрт-

тирип, бажың төлөвир эң-не идепкейжи төлөп чурттакчыларны шаңнап тывыскан.

Май 25-26 хүннерин бажынарның девискээр-ге чурттакчылары аш-чашайлаашкынны, ыр-шар бажының девискээрин маарышкан айтырыглары гаалашпышаан органи-эрттиргеннер.

Найысылалдың баш Дина Оюн, мэр Владислав лыг, Төлээлекчилер ху-ралдаргазының оралакчызы Лопсан аңгы-аңгы үеле чурттакчы чонун чаңгыс мөөңнөп, байырлап, чур-турар чериниң девискээр-гайжыдар ажилдарга идеп-киржип чоруур кызылчы-өөрүп четтиришкынниң ч-чимчак сөстөрүн илеретке-

Делегей чергелиг чыыш

ХАМНАРНЫҢ КЫЙГЫЗЫ

Фестиваль үезинде.

Бии-Хем кожуунда делегей чергелиг «13 хамнарның кыйгызы» деп фестиваль июль 25-те эгелей берген. Ында Тыва, Якутия, Хакасия, Эквадор, Перу, Америка, Моолдан база өске-даа регионнардан хамнар киржип келген. Даштыкы чурттардан 50 хамааты келген база аңгы-аңгы хоорайлардан төлээлер-биле кады барык 300 хире сонугарктар Билелинде чыылган.

Фестивальга келген хамнар боттарының арга-дуржулгазын

тарадып, мастер-класстарны көргүзүп турар. Бо хемчегниң база бир организа-циясы, дээр уктуг хам, хөөмейжи Николай Ооржак бодунуң чажыттарын ажиткан. Киржикчилер хамның көргүскен мастер-класзын сонугар-гап, боттары база дуржулгазын солчуп, көргүскен. А чамдык хам-нар Билелиниң чоогунда бедик дагның шыпшынынче үнгеннер. Дагның бедиинге дүңгүрлөп, хамнааш, орай чедип келгеш, фестивальдың байырлыг ажа-дышкынынга киришкен. Чоокта чаа сонугуткан Россияның хамнар

ниитилелиниң улуг хамы К оол Долчун-оол байыр че-рип, чылыг сөстөрүн чугаап Оон ыңай Тываның база хам төлээзи Начын Шивит бодунуң дуржулгазын үлөш

Хамнаашкын дээрге бис чаңчылывыстың база бир ге болур. Кижини каныг-бир багай лаже кире берген болза, хам туг кижини ону арыглап, дүңгүр бээр. Хамнаашкын чонунуң бир арыглары езу чаңчылы

Оон аңгыда фестивал келген аалчыларга Тывага а чорукту кылып болурун б сүмелеп турар. ТР-ниң тур-төү, «Тоджа тур», «Эне-Сай-вел» болгаш өске-даа тури-фирмалар аян-чорукту орга-застаарына белен. Бистиң Р-публика туризмге чаяаттын кайгамчык тоолзуг оран-ийин. Шынап-ла, турисчи ф-малар аян-чорукчуларны лун, төөгүлүг черлерге бол-хөлдөргө, аржааннарга чеди-болур. Фестиваль эртип тур-Билелиг сыыннар турлаан-чоогунда чурумалдыг тайга-с-да турар. Аңаа база дыштаны-сын ажил-ижин сонугарга-лур онза булуң-дур.

Хамнарны кыйгырган фес-валь ажылын июль 30-де дооз-Бо хүннерде фестивальда төлээлери өөредилгелерни, ма-тер-класстарны көргүзүп, б-боттарының арга-дуржулгалар-солчуп, эрттирип турары сол-Тува-онлай

55 ДООЗУКЧУ АЛДЫН МЕДАЛЬДЫГ

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол школазын алдын медальдыг дооскан уруглар-биле чаңчыл ёзугаар журажылганы эрттирген. Бо чылгы доозукчулардан 55 кижиле алдын медальдыг болган, оларның 25-и – Кызылдан, артканнары – көдээ школаларның доозукчулары. Ада-иелерге, башкыларга, медалистерге байыр чедирип тура, Шолбан Кара-оол оларның чартык кезин көдээ школалардан болганын демдеглээн. Бо дээрге, ооң бодагы-биле, көдээде болгаш ниитизи-биле республикада өөредилге деңгелиниң бедээнин херечилеп турар.

Оон аңгыда школазын тергип эки дооскан уругларның сези «Өг-бүлө бүрүзүңге – дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелиниң киржикчилери болганын ол онзагайлаан. Ук төлөвилел боттук түңнелдерни эккеп эгелээн, хөй ажы-төлдүг, эвээш орулгалыг өг-бүлелерниң уругларына эки өөредилге черлеринче кирип алыр арганы төлөвилел берип турар» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. «Сеткилимниң ханызындан боттарының өг-бүлелеринге бедик билигниң «пионерлери» болурун, ооң-биле улузуңарның чаагай чоруунуң үндезинин салырын силерге күзөдүм» — деп, бодагын, күзүзүшкенин илереткен.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканы-биле алырга, 2011 чылдан 2017 чылга чедир Тываның школаларының 376 доозукчузу алдын медалистер болган. Ол дээрге бо чылдарның доозукчуларының 3-тен хөй хуузу-дур. 2018 чылдың ЕГЭ-зиниң түңнелдерин көөргө, «алдынга» олар төлөптүг болганнар. Түңнели билдине берген беш шылгалдага 72 өөреникчи 90-дан өрү эң бедик баллдарны алган, чижээ, орус дылда 90-дан өрү баллды 65 кижиле, а ийи доозукчу 100 баллды болган.

Бистиң корр.

Аныяктар ортузунга болган хемчеглер

ЭРЗИНЧИЛЕР
КАДЫК
АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ

Июнь 23-те Россияның Аныяктар хүнүн уткуштур Эрзинниң Салгал аттыг стадионунга кожуун чергелиг байырлыг хемчеглер эрткен. В.Л. Эрзин аттыг кожуунуң төп номсаңының специалистери «Аныяктар кадык амыдырал дээш» деп номнар делгелгези болгаш үнүп турар солун-сеткүүл база чаа номнар таныштырылганын организастан. Делгелгени 60 ажыг аныяктар сонуурган көргөн.

Аныяктар аразына таакпы тыртпазының база ооң хоразының дугайында «Таакпы – чок! Спорт – ийе!» деп акцияны эрттирген. Ол ышкаш аныяктарга «Таакпыдан адырларының чажыттары» деп буклеттерни үлээн.

Кожуунуң төп эмнелгезинин аныяк специалистери «Улуг чарыш» деп спортчу оюннарга идепкейлиг киришкеннер. Номсаңының специалистери Чодураа Эней, Ай-Суу Данмаа Эрзин кожуун чагырга даргазы А.М. Саттың өөрүп четтиришкенин-инге төлөптүг болганнар.

Эрзин кожуунуң администрациязы.

Чидиг айтырыгга хамаарыштыр

КОЛ СОРУЛGAZY – АКША ЧЫЫП АЛЫРЫ

Амгы үеде кижилерниң ксында астына берген чугаа – пенсияже нериниң хар-назынын затканы. Эң ылаңгыя пенсияже үнериниң кынында келген келирениң пенсионерлериниң агыш-сеткилинге ол элээн аар согуг болган. үге дээрге оларның амдызының кадыкылы эки болгаш, пенсияже үнгөш, улаштыр жылдап, пенсия биле алыңны катай хаара бышаан, шору чурттар боор мен деп идегеп органныр болбайн аан. оудаада чугаа оларның угайында эвес.

пенсияже үнериниң хар-нын узатканына чоннуң сези удурланып эгелээн. төп парлалга, радиовидение ажит-чажыт чок адып турар. Чижээлээр Иркутск хоорайга болган ингени төп телевидение үскен. Пенсияже үнерини узатыр мурнунда та социал-экономикага алды экижидер талазы-хемчеглер алыры деп аңгы хоорайларга болитингилерниң киржикри чугаалап турганнар. иның чугаазында чөптүг бар. Чижээлээрге, кадык алыңна оптимизацияны чурттакчылыг черлерге илге пункттарын хаары-база чорутканын чонан. 65-63 харга чедир аарывыс чигинчиг деп аныяк үнеринге чедир та-

лыгыр аныяктарның чамдызы чугаалап турар.

Пенсияже үнериниң хар-назынын узатырының кол сорулгазы, ындыг арга-биле пенсионерлерниң санын кызырып, ажилдаар кижилерни көвүдөдип, амгы болгаш келир үениң пенсионерлериниң пенсиязын көвүдөдир деп, Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал камгалал сайыды Максим Топилин «Известия» солунга интервьюзунга чугаалааш, Россияда кадык камгалалының экижээни, амыдырал-чуртталгазының байдалы үр чурттаарына таарымчалыг апарганы-биле кижилерниң назыны улгаткан дээш хөй-ле тайылбырны берген.

Экономиканың, саң-хөөнүн, кадык камгалалының дээш өске-даа адырларның билдингир специалистери, эксперттериниң чамдызы пенсия акшаландырышкынын өске аргалар-биле шиитпирлеп болур деп санап турарлар.

Экономика эртемнерин доктору, эксперт Россияның хөй-ниити телевидениезинде «Отражение» программага киришкеш, пенсия фондун акшаландырышының дөстөрүн РФ-тиң чааа дилевейн турарын шүгүмчүлээн. Ооң бодагы-биле алырга, немелде өртөктерден үндүрүгү (НДС) 25 хууга көдүргөш, хамаатының ажил төлөвиринден 22 хууну шуут ап кааптар болза, пенсияны

акшаландырышы хамааты бүрүзүнүн шалыңының хемчээлинден эвес, продукцияны бүдүрериниң, ону садып-саарарының хемчээлинден хамааржыр апар, ажилдың бүдүрүкчүлүг көвүдээн тудум, пенсия фондунуң хөй акша кирер, ынчан «шоколадтыг» чурттаар бис. Социал айтырыгларны бухгалтерия аргазы-биле шиитпирлеп болбазын база ол демдеглээн.

Экономика эртемнериниң доктору, ам артында экономикага айтырыглар талазы-биле эксперт кижиге бүзүрөс арга чок-ла ышкаштыр.

Массалыг информация чепсектериниң чамдызының медээлээни-биле алырга, пенсионерлерниң санын хамаатыларны орайтады пенсияже үндүрер арга-биле кызырар дээни пенсия фондунуң чыгынар кезиниң акша-хөрөңгизин самчыгданы-биле база харылзаалыг.

Пенсияже үнер назыны узатырына хамаарыштыр бодунуң шиитпирлиг сөзүн Россияның Президентизи ам-даа чугаалаваанын, ол Президентилеп турда пенсияже үнер назыны узатыр деп чүве турбас дугайында ооң аазаашкынын тырттырган материал интернет делгеминде ам-даа ужугуп турар деп ме-дээ күрүнени эвес массалыг информация чепсектеринде бар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

МИЧ-ЛЕРНИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИНИҢ
КОНКУРУЗУНГА
ЧАГЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ЭГЕЛЭЭН
ДУГАЙЫНДА ДЫҢНАДЫГ

«2017 чылда массалыг информация болгаш массалыг коммуникациялар чепсектериниң адырына Тыва Республиканың Баштыңының грантыларының дугайында» Тыва Республиканың Баштыңының 2018 чылдың июнь 4-те №12 Чарлыны күөседири-биле республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы Мич-лерниң төлөвилелдериниң конкурзунга чагыгларны хүлээп ап эгелээн дугайында дыңнадып тур.

Боттандыры-биле грантыларны доктаатканы:

- 1) Тыва Республиканың экономиказын, ооң иштинде биче суурларны хөгжүдериниң темазына информация төлөвилелди;
- 2) волонтержу, эки турачы болгаш Бичи чаштың он чылы темага информация төлөвилелди;
- 3) «Сан-чугаайлыг Тыва» темага тускай төлөвилелди;
- 4) өөредилге, эртем-тайылбыр, эртем тематиказына тускай төлөвилел.

2. Доктаадыры болза:

1) грантыларны тыпсыр:

Тыва Республикада, күрүнениң (муниципалдыг) албан черлеринден аңгыда, 75 хуудан эвээш эвес контентилог, Харылзаа, информация технологиялар болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгааралдың федералдыг албанына массалыг информация чепсектери кылдыр бүрүткеткен солуннарның болгаш сеткүүлдерниң, сайттарның, телеканалдарның, радиоканалдарның журналистеринге болгаш (азы) редакцияларына тыпсыр;

Тыва Республикада, күрүнениң

(муниципалдыг) албан черлеринден аңгыда, 75 хуудан эвээш эвес контентилог, Харылзаа, информация технологиялар болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгааралдың федералдыг албанына массалыг информация чепсектери кылдыр бүрүткеткен сайттарның, телеканалдарның, радиоканалдарның журналистеринге болгаш (азы) редакцияларына тыпсыр;

2) грантыларны төлээринге бюджеттен акша-хөрөңгизиниң ниити хемчээли 1600 муң рубль, номинацияларның бирээзинге-ле 400 муң рубль.

Грантыны конкурс үндезининге тыпсыр. Конкурса чагыгларны 2018 чылдың июнь 25-тен 2018 чылдың июль 31-ге чедир Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы хүлээп алыр. Адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчу, бажың 100, оф.5, тел. 2-58-09; 2-58-05.

Кичээнге! Тыва Республикада, күрүнениң (муниципалдыг) албан черлеринден аңгыда, 75 хуудан эвээш эвес контентилог, Харылзаа, информация технологиялар болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгааралдың федералдыг албанына массалыг информация чепсектери кылдыр бүрүткеткен солуннарның болгаш сеткүүлдерниң, сайттарның, телеканалдарның, радиоканалдарның журналистеринге болгаш (азы) редакцияларына аразында эрттирип турар.

Чеди чүзүн малымайны

Тускай арын

• Улуг-Хем кожуунун малчын коданнарында

КЕЖЭЭНИН МУРНУНДА — ХҮНДУ

Кожуунун малчын коданнарын кезип чораш, олут орбас, чыдын чытпас, ажилгыр кежээ кижилерни эскерип чоруур мен. Арыг-Үзүүнүн Кызыл-Дашта муңчу малчын Виктор Монгуштуң аалын ээлеп, ажил-агыйын уштап-баштап турар дуңмазы Светлана Седип-ооловна шак ындыг кижилерниң бирээзи.

Эрткен чылын 368 баш өшкүдөн 370 анайны камгалап алгаш, чемпионнаш, кожуунун адын камгалап, Наадым байырлалына киришкеш, Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун холундан шаңналды алган. Шолбан Валерьевич Светлана Монгушка өшкү малды 1000 чедир өстүрер силер дээш шаңгалыг хунден энергия алып электр станциясын тыпсып берген.

Бо чылын база 200 баш өшкүдөн 300 ажыг анайны камгалап алган. Эрткен чылга бодаарга, бо чылын камгалап алган анайлары оон-даа көвей, чаңгыс-даа чидирг чок болган. Өшкүлериниң хөй кези ийистээн. Чаңгыс-даа чидирг чокка малдың төлүн канчаар камгалап ап турарын сонуургап айтырамын, Светлана Седип-ооловна мынчаар харыялады:

— Мал азыраар кижилер малга ынак болур. Чаш анай-хураганы

ажы-төл-биле дөмей кылдыр ажаар. Хары угда төрүүрге, анай-хураган деңге өзер, ынчангаш кошкар-хунаны хары угда салыптар-дыр мен. Бир неделя дургузунда шупту деңге төрүтпөр, чүгле бот шыдап четтигер болза-ла, шуптузун камгалап алыр. Өшкүлөр төрүү бээрге бир неделя дургузунда анайларын камгалап алып дээш уйгу удуйн, тура удуп, аңдарлып барып ужул-даа турдум. Уйгу-чыдын чок карактап турган анайларым ам шупту деңге өзүп келген, улуг-бичии деп аңгылап-даа турбас-дыр мен. Соңуг-мурнуг төрүүрге, кадарарда берге болур. Бичиилери чыткылап каар, улуглары халчыл ыңай боор. Ынчангаш деңге өзер кылдыр хары угда 6-7 хунаны салыптарга эки. Эрткен чылын Наадымче кожуунун мурнундан мени чоруткан кожуун чагыргазына, Тываның Чазаанга четтиргеним илередир-дир мен. Чазактын берген шаңгалы кончуг ажыктыг болган. Аалывыска чырыкты ажыглап, электр күжү-биле хой кыргыяр машиналар-биле хоювусту кыргып доозуп тур бис. «УТКА 25 чылы» совхозка чемпионнап чораан хоочун кыргычылар Леонид Янчап, Александр Ыянмаа, Радомир Кара-Хуна оларга чылдың-на бистиң

хоювус кыргыжып турары дээш четтиргенивис илередип тур бис.

Светлана Седип-ооловна амгы үеде кажаазын улгаттырып, немей туттуруп турар. Бригадир Владимир Оюнга баштаткан Орлан Ондар, Эзир-оол Балчым узуну 38, дооразы 12 метр улуг кажааның ханазын доозупкан, кырын шывары арткан. Бо бүгү ажилчыннарга повар Баира Топпа амданныг аыш-чемни кылып берип турар.

Малчын коданнын ээлериниң ажилгыр-кежээзи оларның арыг-силег коданьдан-на көстүп турар. Чүс ажыг чылгы, 55 инек, 20 ажыг бызаа, 1630 хой, өшкү, анай, хураганы-биле саза басып турда, аал коданьның арыг деп чүвези кедергей. Бода, шээр, чылгы малдан аңгыда дагааларны, хаваннары, индуктарны база азырап өстүрүп турар.

Виктор Седип-оолович тараа чаштырар, кестирер, сизген белет-

кээр, кажаа ыяжы кезер болгаш оон-даа өске ажилдарын кылып. Чылдың-на мал чемин белеткеп алгаш, кышты хүр ажып, немелде чөмгө боттарының өстүрүп алган тараазын бээр. Анай-хураган-нары күзүн аңгылааш, декабрь айдан эгелеп тургузу азыраар. Дараазында төрүттүнер төлүнге чедир хой-өшкү күш кирип алып кылдыр оыткаар. 170 метр ханыдан суг кудуун үндүр кастырып алганнар.

Төрзэн сууру Арыг-Үзүүнге болуп турар хемчеглерге доктаа-мал деткиччилеп турар. Ажыл чок кижилерге түр үениң аар-саар ажилдары: көржөң коптарар, өдек аштаар, сакмааннаар ажилдар бар. Күзүлдиг кежээ кижилер ажилдааш, төлөвиринге хойну ажилдап ап турар. Ажыл дилеп келген чамдык кижилер ажилдан ырбапкаш чоруй баар. Мал кадарары чалгаа, удуур кижилериниң ажылы эвес болгай.

Чылдың-на кыргылда соонда хойну чүп турарындан кодуула-вас. Ам чайлагже белеткенип эгелээрлер. Июнь айны төнчүлөдир Белдир-Кежиглеп, Торгалыгы таварып сүргеш, Улуг-Ажык деп черге чайлаглаар. Отысигени элбек, сериин тайгага чайлаан мал күш-деңгел кирип, кышты хүр-менди ажып алырынга бүзүрелдиг болур дээрзин хоочун малчыннар сүмеледи.

Саяна ХОВАЛЫГ,
«Улуг-Хем» солунун
корреспондентизи.

• Эйлиг-Хемде, Торгалыгда

ТӨЛЕПТИГ АНЫЯКТАР

дүвүредип, каш хоюн тудуп каан. Бо талазы-биле хемчегни боду ап турар. Оон ыңай хойларын база кыргып ап, четтигип, кызып ажилдап турар аныяк малчын болду.

Эйлиг-Хемден төлөвилелдин баштайгы чылының киржикчилери аныяк малчыннар Хүлер, Сайлык Монгуштар Телээ деп черге кыштаг тудуп алгаш, Чөөн-Хемчиктен 200 хойну алганнар. Олар бо 2018 чылда төлөвилелге киржир аныяк малчыннарга 200 хоюн хүлээдирлер. Телээде чаа кыштаанга кыштап алгаш, ам Кызыл-Дашта чазагладып турар. Өөнүн ишти Сайлык Аңгырооловна күш-культура башкызы. Амгы үеде бичии огулун азырап, «узун шөлээде» олурар болгаш аалында инектерин саап, сүдүн тырткаш, сметана, быштак, хойтап дээш оон-даа өске ак чемни кылып ап турарлар. Оларга бичии оолдары дузазын көргүзүп,

беш харлыг огул хой бажын дозуп турар апарган. Чайгы дыштанылга эгелей берген болгаш, Хүлерге дуңмалары база малын кадаржып, дузалажып чедип келген. Малды чайлагладыр мурнунда хүлээдиптерин бодап турарлар.

Оон ыңай база-ла Эйлиг-Хемден Алдын, Айдысмаа Чепскийлер бо чылдың киржикчилери аныяк малчыннар. Олар 200 хойну хүлээп, азыраар дээш, кажаазын кылып турар, ам кырын шывары арткан. Кажаазын амгы шагның чылыглар материалын дилиндектей кезип тургаш, кажаа курунун аразында салып үндүргөн, шевергини кончуг, бичии-даа дыдык чок кылдыр кончуг дески салган. Хем оруунга паром туруптарга, Алдын тудуг материалын сөөртүп алгаш, бажынын тудуп эгелээр деп планнап турар.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг»

губернатор төлөвилелиниң негелдезин езугаар ийи чыл болгаш дараазында киржикчиге 200 баш шээр малды хүлээдир дээрзин шупту билер. Ынчангаш аныяк малчыннарның кайызы ийи чыл дургузунда эрес-шудургу малын азырап-карактап турганы бо чылын хүлээдиринден көстүп келир. Кежээ кижилер бир чылда-ла 200-тен 180 хураганы камгалап алкан болза, ийи чыл дургузунда 300 чедир хураганы камгалап, бодунга арттырып алып аргалыг болур.

Бо төлөвилелге оон-моон дузалажыптар демниг акы-дуңмаларлыг, олут-чыдын чок кежээ, малдың азыралын билер кижилер киржи күзөңчиг.

Эрес-кежээ малчыннарны чыл санында эртер Наадым байырлалында шаңнап-мактаар. Улуг-Хем кожуунун малчыннарында шудургу, ажилгыр аныяктарның бары-өөрүнчү.

«Улуг-Хем» солундан
медээлер.

Кожу
Наадымнар

СОЛУН

ХЕМЧЕГЛЕР-БИ

Тыва чоннун нацио байырлалы Наадым хуннерде Бай-Тайга, Өз Таңды, Чаа-Хөл болу Эрзин кожууннарда эр турар. Чаңчыл болган чарыжы, хүреш, байыр концерттер, делгелген биле болуп турар.

Оон ыңай кожуун бүрү боттарының тывынгыр чору биле солун, чаа хемчеглер немей кириген. Бай-тайгажы чаа эгелеп чоруур аныяк малчыннарынга «Кайгап, ханга кадарчы-2018» деп мөөрей чарлаан. Эрзин кожуунундук тукчулары аъттыг чыскаалды организаастаар, чаа-хөлчүл аныяк малчыннар-биле «тегерик столга» ажит-чажыт чокка чугаа лажырын планнаан.

А Таңды кожуунга чаа адырынга маргылдаа болуп эртер солун. Бо кожуун чаа адырынга чемпионнар чурту болгай. Ынчангаш Наадымда бо оюну кирип турар. Эң солун хемчеглерни өвүржүлөр чарлап алган, «Кадарарда хоюн чарла» деп мөөрейге хойларны делгеп, шылгаар. Оон ыңай «Канкыс», «Каңгывай-Мерген» деп мөөрейлерде шыырак уруттар оолдар хойлар көдүреринге адааннажыр. «Инек — чөмгө-рикчи малым» төлөвилелдин киржикчилериниң аразында ас-сүттен каш янзы чемнерни кылырынга база мөөрейни эрттирерлер.

Тыва чоннун чаңчыл апарган Наадым байырлалы чылдың чайгы үезинде ырак-чоок кожууннарда болуп турар.

Бистиң коор

Малчынның коданьнда.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» төлөвилелдин 2016 чылда баштайгы киржикчизи, Чаатының Солак деп черде кыштаг тудуп алган, Май Сундуйнун хоюнуң санааш-кынын көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Урана Монгуш чоруткан. Аныяк малчынның хоюнуң кыргыяр үези келген, дүгү дүжүп эгелээн. Ол кажаазын коптарбышаан, малын кадарып, чааскаан четтикпейн турарын чугаалады. Дыштан-ың хуннерде кыргыкчылар хоюн кыргыжар болган.

Дараазында 2017 чылдың киржикчизи Назын Ажы Чыланьында кыштаанга 20 инекти кыштаткан. Бо үеде 16 бызааны камгалап алган. Бызааларының 12-зи кыс, 4-ү эр болган. Берге айтыры — инек саар саанчылары чок болуп турары.

Торгалыгның Одуруг деп черде 2017 чылдың киржикчизи Шоваа Кара-Сал бо кышты хүр-менди эрткен. Ол 200 хойдан 180 хураганы камгалап алган. Оларны кыштадыр кокай-бөрү

Шериг-патриотчу кижизидилге

“ИДЕГЕЛ” ХООЧУННАР КЛУВУНДА

2013 чылда Барыын-Хем-чик кожуунуң хоочуннары «Көк аржыылчыгаш» деп шериг-патриотчу темалыг уран чүүл фестивалын Кызыл-Мажалык суурга республика чергелиг кылдыр организастан эрттирген.

Ук фестивалга Эрзин суму-нун хоочуннары И.К. Ламажап, Даржы, А.К. Яндаа, М.С. Шой-С.К. Сараагай, М.М. Майдыр, С.Самдан, Р.К. Натсак, С.Б.рен, У.Ч. Хураган-оол болгаш одуругларның автору Х.С.ра-оол олар Эрзин кожуунуң камгалап киришкеш, үшкүргенин шаңналынга төлөптиг таннар.

Ук шаңналга чалгынналган чуннар уран чүүлдүн күжү-не бодунуң төрзүн чуртунга, бойдузунга, чонунга хүн-телин болгаш ынакшылын ереткен шериг-патриотчу кижизидилге ажылын чон ор-унга чорудар сорулга-биле ин сумузуңуң хоочуннарың дегел» деп клубун тургузуп аннар.

Клубтуң составында 57 хар-өрү назылыг эмчилер, баш-тар, бухгалтерлер, тудуг-тар, чолаачылар, культура алдачылары, эрге-чагырга аннарынга ажилдап чораан чуннар дээш кымнары чок-р. Ооң үндезилекчизи бо нерде клубтуң уран чүүл ртукчузу, культураның хоо-у, амгы үеде Убсанур ыйгы-жы заповеднигиниң ажил-чызы Алефтина Кыргысозна-да, клубтуң ажилын углап-карар удуртукчузу, пен-нер Полина Шойжуновна-сан, концерттин башкарык-ы, Эрзин сумунуң баштыңы-ры Кыргысович Ламажап, күм каастакчызы, культура ынының ажилдакчызы Аяс-хзович Сат.

Клубтуң кижигүннеринде үлөзү-биле кирип турар чуннар база бар. Оларга-тей, Тамара Ондарларның,

Идепкейжи хоочуннар.

Игорь, Чечек Ламажаптарның, Сергей, Софья Аракчааларның өг-бүлелери хамааржыр. Хоочуннар боттарының уран талан-тызын чүгле кожуунуң чонунга эвес, а улуг назылыгларның республика чергелиг фести-вальдарында доктаамал ба-раалгадып, шериг-патриотчу кижизидилге ажылын Тываның чонунга чедирип турар. Чоокта-чаа Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик сумузуңа аалдап четкенер. Эр-зин кожуунуң ырак-узак сууру Качык сумузуңуң чонунга чедери оларның мурнуку планнарында көрдүнген.

Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайга 2015 чылда улуг-назылыглар фестивалыга ки-ришкеш, бирги чергенин шаң-налын Эрзин болгаш Кызыл кожууннарың хоочуннары үлөшкеш, дараазында чылында фестивалды ук кожууннарың хоочуннар чөвүлелдери Эрзин суурга организастан эрттирди-лер.

«Идегел» клубу 2017 чылда Кызыл хоорайга эрткен фести-вальга киришкеш, «Эң тергин вокалдың дипломантызы», бо чылын Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг суурга Тиелелгенин 73 чы-

лынга, Совет Эвилелиниң Маа-дыры Ч.Н. Хомушкунуң 100 хар-лаанынга тураскааткан «Бистиң Маадырымыс» деп шериг ырлар болгаш танцы мөөрейинге ки-ришкеш, бирги чергенин дипло-мантызы болган.

Июнь 5-те «Идегел» клу-ву тургустунганының 5 чылын демдегеп, Эрзин суурнуң чо-нунга юбилейлиг улуг концертти көргүстү. Клубтуң 5 чыл иш-тинде кылып чоруткан ажи-лын болгаш «Убсанур ыйгы-лаажы» заповеднигиң тур-густунганындан бээр 25 чыл болган юбилейиниң дугайында, ылаңгыя бойдузувустун хир-ленип турарыга хараадалын илереткен солун дыңнадыгы көрүкчүлерге Алефтина Яндаа таныштырган.

Клубтуң юбилейинге рес-публиканың «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организациязының удуртукчузу, полковник С.С. Шактар баштаан төлээлер кирип, клубтуң ажи-лынга бедик үнелелди бергеш, ооң кижигүннеринге «Идепкей-лиг шериг-патриотчу ажылы дээш» деп хөрек демдээн байыр-лыг байдалга тывыскан.

Амгы үеде клубтуң кижигүн-

нери шупту 18 кижиге: үстүндө ады кирген улуг назылыглар-дан аңгыда А.С. Ирина (эмчи сестразы), А.Д.Ирина (башкы), Г.М. Отсур (эмчи), В.Б. Буду пен-сионер, М.Е. Чикчит (акusher), В. Кунужап (тудугжу), Т.А. Саая (зоотехник) олар база-ла клубтуң уран талантылыг идепкейжиле-ри болгай.

Клубтуң хоочуннарының бо чылгы концертиниң программа-зы 3 кезектен тургустунган. Бирги кезээ – Тиелелгенин 73 чылынга тураскааткан «Тиелелгенин са-люду», ийги кезээ – «Убсанур ыйгылаажы» заповеднигиң 25 чылынга тураскааткан «Бойдус бистиң ниити бажычымыс», үшкү кезээ – клубтуң 5 чылы.

Эрзин сумузуңуң «Идегел» клубунуң хоочуннарының кон-цертинге көрүкчүлерниң үнелели эки болган. Маңаа кайы-бир күүседикчини тускайлап, онза-лап айтыр бодавадым. Киржикчи бүрүзү чон мурнунга улуг хары-салгалыг болганын демдеглээри чугула.

Шериг-патриотчу «Маки», «Офицеры», «Төрзүн черим», «Эрзин кызы» деп ырларны, матростун танцызын, уругларның күүсеткени «Төре хөлүм», эр

улустуң күүсеткени «Кара-Хөлдүн кызы» ансамбльдерин, үштүн күүселдезинде «Башкы-ларым», дөрттүн күүселдезинде «Чаңгысклассчылар» деп ыр-ларны, боттарының чогаатканы «Төрзүн черим», «Алтай-Тандым кударалы», «Хоочуннар бис» деп шүлүктөрүн болгаш өске-даа көргүзүлгелерни көрүкчүлөр үргүлчүлелдиг адыш часкааш-кыннары-биле уткуп, «Эр хөй-лер!» деп деткип турдулар. «Хоо-чун коктуг, хола кактыг» деп мерген угаадыгның бадыткалы бо-ла-дыр.

Концерт белеткээр, киржик-чилерниң кедер идик-хевин даа-раар, суурлар чедер транспорт айтырынын амгы нарын, өрте-күне өзүп турар үеде пенсионер-лерге белең эвес айтырылар дээрзи билдингир. Ынчалза-даа «Идегелдин» хоочуннары бо бер-гелерге торулбайн, боттарының күжү-биле шиитпирлеп турар.

Концерт киржикчилериниң кедер хевин (материалын бот-тары саткан) кижиге бүрүзүңе таа-рыштыр даараар нарын ажилды Эрзин школазының хоочун баш-кызы Тамара Ойдуновна Ондар шынарлыг кылганын онзаалап демдеглээр апаар. Суурлар аразынга аргыжарда, клубтуң кижигүннери Игорь Ламажап, Аяс Сат, Сергей Аракчаа, Сер-гей Ондар боттарының хуу ма-шина-балгады-биле чедирип турдулар. Культура бажычының директору Долита Анай-ооловна албан чериниң машиназы-биле доктаамал дузалап турар. Эрзин сумузуңуң хоочуннары моон-даа соңгаар аныктарга өөредиглиг буянның ажылын уламчылаар дээрзинге бүзүрөвишаан, «Иде-гел» клубунуң ажылынга ак орук-ту күзеп:

Игил, хомус, бызаанчыны
холга туткаш,

Ижин-хөөннү уярадыр ойнап
чораан

Хөөмей, сыгыт, каргыраага
тынын берген

Көшкүн тыва салгалдары
хоочуннар бис

деп одуруглар-биле доостум.

Халарбаа КАРА-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Херэзженнер шимчээшкени

ХАКАСИЯЖЕ АЪТТАНЫПТАР

Тываның херэзженнер эвилели кожазында чыдар реги-нар-биле быжыг харылзаалыг ажилдап, фестивальдарга, конференцияларга удаа-дараа кирип келгеннер. Июнь 30-де ибировниң үндезин чоннарының каттышкан конференция-ынче Хакасияның Алтынай аттыг херэзженнер эвилелиниң хөй-ниити организациязы Тываның херэзженнер эвилелиниң элээлерин база чалаан.

Инчаарга даарта, июнь 29-Тываның херэзженнер эви-линиң харысалгалыг секре-

тары Ольга Дондуй, кижигүннери Марта Иргит, Валентина Нур-зат, Кызыл хоорайның херэз-

Тываның херэзженнер эвилелиниң активи.

женнер эвилелиниң даргазы Марина Чихачева база ажил-ишке алдарлыг мурнакчылар Тес-Хемден Алдын-кыс Комбу, Мөген-Бүрөнден Мария Хертек, Улуг-Хемден Эмилия Маскыр, Тыва үндезин культура төвүндөн Шончалай Ооржак-Чооду, «Шын» солунуң корреспондентизи Ася Тюлюш олар конференцияга кирип-биле Абаканче аътта-ныптарлар.

Оон ыңай хакас чоннуң чыл санында эрттирер «Тун-Пайрам» деп национал байырлалыга чедип, Тываның ус-дарган, уран шеверлериниң ажилдарын дел-геп таныштырар. Каш чыл эр-тип келген национал байырлал Хакасияның Аскиз районунун девискээринде Сагай деп ногаан шыктыг шөлүңгө болуп эртер.

Хакастар «Тун-Пайрам» деп национал байырлалында ак сүдүн, ак чемин өргүп байыр-лаар, езу-чаңчыларын утпайн, сагып чоруур чон. Сибирьниң үндезин чоннарының каттышкан конференциязы июнь 30-ден июль 1-ге чедир уламчылаар.

Бистиң корр.

Ажыктыг сүмелер

ИЗИГДЕН КАМГАЛАНЫҢАР

Даштыгаа-даа, бажың иштинге-даа изиг агаар бир дугаа-рында улуг назылыг улустуң болгаш бичии уругларның кадыкшы-лынга багай салдарлыг. Хөлчөк изигде хоочулуг аарыглар кирер, организм хөлүн эрттир изиир, черле кадыкка хоралыг. Ынчангаш хөлүн эрттир изигден камгаланырының бедүүн болгаш дээштик хемчөглерин Росхереглел эргелели сүмелеп турар.

1. Даштыгаа чоруурун кызыгаарлаар, хөй шимченип болбас.
2. Бажың иштинге – форточкаларны, соңгаларны ажыдар, вентиляторларны азы кондиционерлерни ажилдадыр.
3. Даштыгаар үнерде, чырык өңүг хөөвө-саазын хеп кедер, шляпа, панаме, аржыыл-биле дугланар.
4. Чайын энергия бада бээр, ынчангаш эвээш калориялыг чем чиир. Изиг үеде үстүг чем чип болбас, эътти эвээжедир, ону балык аймаа-биле солуур. Хүндүс изигде чем чиирин шеглээш, эртенги, кежээки үеже шилчидер. Чемни шын кылырының технологиязын сагыыр.
5. Организмни суксатпазы-биле хөй суг ижер, шай, минералдыг суг, морс, компот ижер, газтыг, чигирзиг суксуннар, энергетиктер, арага ижип болбас. Хонукта 1,5 литр чедир суг-суксунну ижер. Ын-чалза-даа бүүрээ багай болгаш чүрек-дамыр аарыглыг улус хөй суг ижеринден оваарыр.
6. Имунитет бедик болзун дээш ногаа, чимис аймаан эки чиир.
7. Хүн дургузунда душтаныр.
8. Автотранспортка эртенги азы кежээки сериинде чоруур.
9. Садыг, кинотеатр, өске-даа хөй улус чыгыр черлерниң кон-дicionери ажилдап турарына баар.
10. Серииттенип эштирде, тускайлап белеткээр черлерге эштир, сугга айыыл чок чорукту сагыыр.

Хууда бодал

НААДЫМЧЕ ТЫВА ХЕПТИГ

Чайгы изиг үеде чиик өртектиг бөдүүн тыва тоннар, Чөөн чүктүн бедик культуразының костюмнери, изиг оран хеви ураанхайларга кончуг тааржыр. Үндезин тыва кижиниң чараш омур-хевири, делегейде чок сыгыт-хөөмейи, ыраажы салым-чаяаны, бурунгу бедик культуравысты дөзеп салгааныныс.

Национал музейниң директору Каадыр-оол Бичелдейниң тыва тонун телевизордан көргөш, магададым. Тыва чонун чагып-сургап, угаадып, хууда үлегер-чижек болуп, өрүдүрүп, алдаржыдып билир, сарыылдыг мерген угаанның күжүн бадыткады. Анык-өскенге үлегер-чижек-тир.

Чазаавыс Баштыңы Шолбан Кара-оол Наадым, Шагаада, езулалдарда доктаамал кедип чоруур. «Ажылче тыва хептиг!» деп кыйгырыг-даа үндүрдү. Тыва чонунга, чуртунга ханы ынак, ада-өгбелерин, бодун хүндүлөп билир, чону дээш сагыш човап, дүвүрөп, үлегерин көргүзүп чоруур. Ынчангаш диги-биле шуптувус Баштыңчывысты, эртемденивисти эдерип,

дыңнап көрээлиңер, тыва чонум.

Каас-чараш бойдузувус, байшыырак амыдыралывыс, келир үевиске бүзүреливис, чидип бар чыдар түрк дылдыг чоннарда эң сайзыраңгай тыва дылывыс, үндезин бедик культуравысты тыва хевивис-биле бадыткаар бис.

Тес-Хем кожуунуң аныяктары кышкы узун тоннарын кедипкен, кончуг шын кеттинер болду. Үндезин тыва кижиниң мөзү-бүдүжү, кижизии, чонун хүндүлөп билири, бедик культуразы тыва хевинге илерээр. «Мен тыва мен» деп бодун бадыткаар.

Амы-хуумда тыва хевин кетпээн, кедип билбес хоочуннар, эртемденнер, эргеткеннер-сайыттар, чогаалчылар-даа тывалар звес апарган. Ишти-хөөнү, сеткил-сагыжы, мөзү-бүдүжү, ал боду тыва звес, медресин чидиргени ол-дур. Каян-даа олар тыва нациязын каяа-даа бадыткап шыдават. Ындыг тываларны тыва кылыры, дедир элдирери ам болдунмас херек-тир. Тыва национал хевин кетпес кижиниң келир үези чок.

Шөмбүл БАЙЫР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Мээң бодумнуң өскөнтөрзэн Улуг, Биче Хөндергейлерим, улус чонга ачыбуянын уйгу-чыдын чок чедирип чоруур эмчилерим дугайында бижикседим. Мен билип кээримге-ле, чаңгыс эмчивис, харындаа Чөөн-Хемчик кожуунга бирги эмнелгени ажиткан Галина Дүктүг-ооловна Дамбаа турган. Бичии болганда дузалакчы Валентина Миндия дээр эмчи Улуг-Хемден келген. Санитарказы – Семитей Самдановна.

Демир кара шприцтерни каш катап дезрастворга суп, хайындырар, бусталдырар, арыглаар. Холга тудуп чоруур демир херекселдеринге оларны ап алгаш, малчын иелерни, саанчыларны божудуп, аарыг улус чанындан ыравайн, дүнхүн чок ажилдаар турдулар.

Эмчилер Валентина Сат, Аңгыр-оол Сат бо өг-бүлө, сөөлүндө келген Мара Машпалдыр аарыг улус чанынга шуут-ла хонар чүве. Чайзат Бүрүткеевна, эмчи Начын Александрович Хөндергейге төрүттүнген. Ол ышкаш Хөндергей школазының доозукчуларынды дика хөй улус эмчиниң, эмчи сестразының мергежилдерин шилип алган. Чижээ, Кызылда уруглар эмчилери Сергек Сат, Чечена Сарыглар, нерв эмчизи Долаана Куулар, наркологияда Лориса Монгуш, Джамбия Артседи, Кызыл кожуунуң эмнелгезинде Оюу Ондар, Алдынай Куулар, Сайлык Куулар, Красноярск хоорайда ажилдап турар Солаңгы Монгуш, Салбак Куулар. Оларга медицина ажилдакчыларының хүнү эрте берген-даа болза, изиг байыр чедирип, улуг чедишкinnerни Хөндергейниң хоочуннары күзеп турар.

База маңаа тускайлап бижип олурар ийи эмчим бар. 1960 чылда 10 класс дооскаш, Иркутскиниң эмчи институтунче өөренип кирип алган Зинаида Мөңгеевна Сат ону дооскаш, баштай Өвүрнүн кожуун эмнелгезинге акушер-гинеколог болуп эгелзэн. Аңаа ийи чыл ажилдааш, өг-бүлезиниң аайы-биле Кызылга көжүп келгеш, божудулга бажыңыга 23

«Шынның» почтазында

БИСТИҢ СУУРНУҢ ЭМЧИЛЕРИ

чыл акушер-гинеколог ажилдаан. Ооң соонда мергежили-биле тубдсерге 27 чыл бараан болхүндүлүг дыштанылгад шаңнал-макталдары эң РФ-тиң кадык камгала тергини. Төрзэн черинг дараа кээп, лекция-бес кылып бээр эмчи.

Бир хоочун эмчи Т. Саңгыр-ооловна Серге Бай-Тайганың Кара-Х. ажылын эгелзэн. Ында аъттыг, чадаг четпээн даа чок. Удатпаанда о. ырын-Хемчик кожууну, эмчизиниң оралакчы: депшиткен. Кызылга аж чедип келгеш, «Серебр санаторийге терапевт болуп ажилдаан.

Оларның уруглары баз ди эртемниг эмчилер. Та Саңгыр-ооловна «Улусту чизи» деп бедик аттыг. Эм ривиске база каң кадыкшы аас-кежикти күзедивис.

Тина КУУ
Хөндергей

Чаа ном

УГУЛЗАЛААН АЛДЫН ТЕЗИМ

Чоокта чаа Тыва үндезин культура төвүнүн хуралдар залынга элзэн хөй кижичыылган. Ол болза Тес-Хем кожуунга, ылаңгыя Чыргаланды суурга чоок хамаарылгалыг, аңаа төрүттүнген болгаш хып дээн чалыы үезинде чурттап, ажилдап чораан атураалгыг хоочуннар-дыр.

Бо солун чыышты ТР-ниң Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелиниң кежигүнү, аныяк, чараш кызывыс Урана Эртине база ооң өөреникчилери организастаан. Ол республикада билдингир Чыргаланды ортумаа школазының Ю.Л. Аранчын аттыг чурт-шинчилел музейиниң кайгамчык талантылыг төлээлеридир. 2000 чылда тургустунган музейде санап четпес экспонаттардан аңгыда төөгүлүг документилер, чоннуң сактышкыннарын чыгган ажилдар хөй. Ында келир салгалга чугула херек ном-дептерлер бижиттинип турары онза.

ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, хоочун башкы Очур-Хөө Сагдыевна Эртинениң 13 чыл дургузунда удурткан музейин уруу Урана Делгер-ооловна хүлээп алгаш, үениң аайы-биле чогаадыкчы дилээшкениниг, сорук кирип ажилдап турары көскү.

У.Д. Эртине беш чыл дургузунда элзэн хөй номнарны чырыкче үндүрген. Бо удаа «Угулзалаан алдын Тезим» деп номунуң байырлалынче чаңгыс чер-чурттугларын ак чем, боова-боорзак, сүттүг шайы-биле уткуп, каас-шиник национал кептерлиг бичии экскурсоводгары-биле өөредилгиг, төөгүлүг тайылбырларны чорутканнар. Чаңгыс-даа өөреникчи тура үшпейн, орус, тыва дылдарда угаалап турда, кайгамчык. Эр ейлер!

Ханада аскан экранга чумалдыг чер-чуртунуң каас-араш бойдузун, кожуунуң

төөгүзүн, ооң төлөптиг кижилерин көргүспүшаан, тайылбырны кылганнар.

Анатолий Дирчинниң сөзүңге, Роман Шойданның аялгазынга бижзэн «Белдир-Арыым» деп ырыны сураалгыг аныяк ыраажы Артыш Сагаанның күүселдезинге үдеткен видео роликтин көөргө, кижиниң сеткил-хөөнү дойлуп, төрүттүнген төк дүшкен черин сактып, чамдыывыстың карааның чажы бадып турду.

Кижичи бүрүзү төрзэн черлиг, төк дүшкен ораның. Алдын довурактыг, хинин шыгжаан чурту, ыдык чери, ие төрзэн ораны болур. Төрзэн чери дээр-ге кижиниң дазылы, дөзү, узун шөйлүгэн ээр-дагыр оруктарлыг чуртталгазының чалгыны, даян-гыжы, бедик хей-ады, быжыг сүлдэзи, төнчү чок ынакшылы.

«Угулзалаан алдын Тезим» деп номнуң автору Урана Эртине. «Хиним тудуш төрзэн черим» деп эге-биле ыдыктыг хемивис – Тести алгаш-мактап, ырлап, шүлүктээн. Бистиң кожуун алдын Тес хемивистиң ады-биле адаттыг деп эгелзэн. Шынап-ла, бо номдан кижичи хөйүнү билип, төөгүнү коптарган эртем ажылы дээрзин номчукчу эскерер. Ында «Тес-Хем кожуунуң төөгүзүнүң бирги арны – Самагалдай – эрги Тыва Урянхайның найысылалы» деп эгеден эртемден Маңнай-оолдуң, К.К. Чоодунуң, В. Цвигунуң, Г. Хоз-оолдуң, К.К. Ооржактын, И. Бадрааның чүүлдерин номчуп болур. Чогаалчы Салчак Тамбаның 1939 чылда ТАР-ның мал, чер яамызындан (ынаада ол сургуул дооскан мал эмчизи) шынылга алгаш, Тыва Төп кооптун бараан чүдүрген машиназынга олуруп-каш, Самагалдай хоорай-биле

баштайгы таныжылгазының дугайында сактышкынны кижичи улуг сонугал-биле номчуур. Төөгүнүң херечизи «Доңгада кадык» деп чогаалдың автору Салчак Тамба Каа-Хем кожуундан келген. Бо улуг чогаалчының амы-хуу чуртталгазы Тес-Хемден эгелзэн. Ооң уруглары Самагалдайга төрүттүнген, аңаа өскөннөр.

«Тес-Хем кожуунуң төөгүзүнүң ийиги арны – Амбын-нояннарың эрге-чагыргазы» деп эгеден Амбын-нояннарың чүге томуйлаанын, Амбын-Ноян деп кымыл, сөөлгү Амбын-Ноян Сотнам-Балчыр дээш өске-даа солун төөгүлүг чүүлдерни билип ап болур.

2013 чылдың «Алдын-Куш-каш» сеткүүлдүн 6 дугаар үндүрүлгезинде школачы Мерген Чоодунуң «Амбын-Ноян чурттуг-ла мен» деп чогаадыын номда кириген. Ында: «Шаанда Самагалдай суурга Амбын-Ноян чурттап чораан. Ол дээр-ге эрге-дужаал ады. Ол ыдык аттыг нояннары Тывазының чону болгаш ооң хөгжүлдэзи дээш туржуп чорааннар. Ынчангаш Тес-Хемни Амбын-нояннар чурту дээр. Амгы үеде Самагалдайның төп кудумчузун төөгү уттундурбазын дээш Амбын-ноян деп адаан. А мен Амбын-нояннар чурттуг-оол-дур мен» — деп бижзэн.

Номнуң үшкү кезээнде Самагалдайның хүрээзиниң төөгүзүн бижзэн. Эрги Тывага бир дугаар туттунган хүрээ – Самагалдай хүрээзи. Лама башкыларның, хүрээниң ажилчынарының хөй кезии Чыргаланды сумуздун. Тес-Хемниң чурукчузу Сергей Ланзының авазы Быдыргын Сержинмаа Ашак-ооловна хүрээниң аарсаар ажылын кылып, бичии ка-

занаака чурттап чораан. Чурукчу авазының сактышкыннарында Самагалдай хүрээзин чуртаан.

Ук номда улуг, чараш хүрээни чаңгыс-даа өргөн чок кылдыр үрегдеп, дажыглап каапканының дугайында сактышкыннарда чоннуң боттарының-на культуразын тооп көрбээниңге хараадалын иледерип бижзэн.

Самагалдай хүрээзиниң улуг ламазы Шун-Лоңнуң азыраан оглу «Хлеб быжырарның» уруу Чайсуу Давааевнаның кыдырааштан сактышкынны кириген. Ол ышкаш Иргит Толчут-Ловун кур-чалаң, Соян Дүптең-Хелин, бүдүү билир улус дугайында дээш өске-даа солун сактышкыннары оон номчуп болур.

Дөрткү улуг эгеде Хомду дайынын төөгзөн. Дараазында Ыдыктыг Калдак-Хамар, улаштыр тыва чоннуң чоргааралы — Эзир-Караның дугайында чүүлдерде эртен амыдыралды херечилеп турар.

Аныяк чогаалчы Урана Эртинениң «Угулзалыг алдын Тезим» деп ному төөгүчүлөргө, эртемденнерге, студентилерге, школачыларга база төөгү сонугаарларга дыка ужурдузалыг.

Бо-ла номда «Тес-Хемниң чечен-мерген сөстүг ыраажылары» деп шүлүк мөөрейиниң тиилекчилериниң ажилдарын кижичи күзелдир-биле номчуур. Бо мөөрейни «Шын» солунуң кол редактору, чогаалчы А.С. Шокунуң мугур харлаанынга тураскааткан. Ол мөөрейниң улуг-биче кижилериниң черчуртун алгаан шүлүктерин ында кириген.

Бо кайгамчык номдан Тес-Хемниң алдар-аттыг малчыннарының, ол чер чурт-түг эртемденнерниң, чогаал-

чыларның, журналистер аттарын, ажил-ижин бил оларның чамдык чогаалды биле таныжып алыр аргал.

У.Д. Эртинениң 2011 ч. бир дугаар «Молитва о мате деп ному орус дылда үн 2015-2016 чылдарда үнген томнуг «Бурун шагдан өг чурту, буян долган Чыргалдым» деп номун белеткээр улуг чогаалчы А.А. Даржай-б ажилдаар аас-кежиктиг бол.

Аныяк чогаалчы, таланлыг журналист У.Д. Эртине төрзэн чуртунга ынаан, д. домааның чеченин, сет. сагыжының чараш, уянын ном байырлалынга келг көрдүм. Ном «доюнган» к. ген хоочуннарга экскурсов. школачыларның ада-иезин аалдарындан эккелген с. тараа, боова-боорзаа-би. хүндүлөп үдзэн. Ол база о. тывынгыр-сагынгырыны хоочуннарга хүндүткелин демдээ-дир.

Ном байырлалынга келген аалчылар Урана Делгер-ооловнаның ажил-ижин үнел. ооң езулуг төөгүнүң шыгж. мыры болган Тывада сурагы музейниң эрге-байдалын (ста. тузун) бедидип, кижизидик. башкы деп дужаалындан муз. директору эргени тыпсыр дуг. йында күзелдерин илереткенер. 2018-2019 өөредилге чылында ол айтыргыны өөренип көөр. келген. Ооң өөреникчилерини төрзэн чуртунуң төөгүзүн з. ханы билирин, орус-тыва д. дарга тайылбырлаарының тер. гиинин кижичи магадап ханм. Мындыг онзагай уругларны Бүт. эвилелдиң «Орленок», «Арте. лагерьлеринче чүгө дыштан. дырып болбазыл?! Бо көдүрг. айтыргылар бүдө бээринге и. д. гелим улуг.

Чагаамны доозуп тура, Урана Эртинеевнага чаа-чаа чогаады. чы чедишкinnerни күзедим.

Светлана ДАНЗЫН,
хоочун журналист.

ЧИДЕРИНИҢ АЙЫЫЛЫ

Тыва дылдың чидериниң айыылы бар деп, ол дээш сагыжы аарып чоруур кижилерниң бижээн чүүлдерин солуннарда номчулуп, ол теманы сайгарган дамчыдылгаларны телевизордан көрүп турар бис. Шынап-ла, боже бүгү чон кичээнгей салбас чүве болза, ындыг айыыл бар. Ооң демдектерин амыдыралдан базым санында көрүп турар бис. Чижээ, боду кара тыва хирезинде тывалап чугаалап билбес, чүгле орустап чугаалаар аныяктарныкы көвүдээни. Олар орустаар кылдыр төрүттүңүп келбээннер-ле болгай. Ол дээрже ада-иезиниң кижизидилгези-дир.

Орус дылга арыг чугаалап билир — өөредилгези-даа, ажил-иш, чуртталгага-даа чиик утку ажыдып берип турар, эки-дир. Ындыг-даа болза, ада-ие уругларын чаңгыс талап кижизитпейн, бодунуң өөзүн дылын, тыва чонунуң чыңылдарын билер, бүгү талай сайзыраңгай кижизидер чугула. КТРК-ның "Дамчыдылгалары" орус-даа, тыва-даа дылга тирип турар тыва журналист аныяктарыны көөргө, кайыра чараш, чоргааранчыг-дыр. Көп катта автобуска чоруп олурарга, чанымда дөрт-ле хире орыг бичии тыва оол авазының ичинде олуруп алган, аксыспес, арыг орус аян-биле орус улуктерни чугаалап-ла олур, орустап ырлаар-даа. Боду азы-биле арыг тыва дылда таалажыр, магадап олурдум. Чамдык ада-иелер боттарыкыңга тывалап чугаалаар, а уруглары-биле орустап таалажыр, олары тывалап билбес боор-дур. Бодунуң төрөөн азы-биле билбес тыва кижиниң дыг тыва кижизидил? Олар кижизиттинмээн, чартык кижилер-дир. Ындыг кижилер тыдыралга бергелерге, шап-раазыннарга таваржып болур, тыдыралга кандай кылдыр стур. Тыва дылын билер кижизиде чонунуң аразыңа сугда ылык-бүлө дөмей-ле. Мээң ржунуң огу тывалап билбес болган. Көдээде төрелдериниң ылыга аппарып каарга, арыг тывалап өөренип алган.

Уругларын боттарының тыва ылыга өөрөтпес ада-иелер вени хандыр бодап билбес, боду чурттап олурар хүнүн боар. Тыва кижизиде тывалап билбес болза, тыва дыл чидип, нация-с чиде берип болур деп чүве арнык бажыңа кирбейн турар. Чамдык кижилер тыва дыл, харын-даа тыва чонун кудуар, өске чоннар өттүңүксээр. Уругларын безин өске чоннуң килериниң аттары-биле адакар. Тыва кижизиде тыва болганын агаарланып, адындан-на тыва кижизиде билдинип турар болза, аныяктар хамаанчок, чамдык улуг назылыг кижилер безин "ын" солунну номчувас, чүгле "инская правда" номчуур. Тыва солуннар номчуурга берге, агаараар мен" — дээр. Тыва ылының чаражын, чечен-мерген, тывалап чугаалаарга эптиин

билбес кижилер эндерик. Тыва чонунуң ызулуг үнезин, ооң кайы хире бедиин, чоргааранчыын билбес кижилер база эндерик.

Шаанда С.К.-Х. Тока дарга өске чон өттүңүп, бодунуң чонун куду көрүп, ооң ызу-чаңылдарын бүдүүлүк чорук деп, узуткап турган болгай. Садыгларга тыва далган, тараа, тыва үндезин чемивисти садарын хоруп каан.

Өске чоннуң эки культуразыңга өөренип алган-даа болзувусса, ооң багай аажы-чаңын, чаңылдарын өттүңүп, өөренип алган бис. Буруңгу кижизиг чаагай чаңылдарыны чидирип, арагалап-дарылап, наркоманнап, өлүржүп-чидиржип, күштээшкын кылып, оорланып, ааска элтепсес багай сөстөр сөглөп турар бис.

Төрүттүңүп хүн эрттирерин хоозун, багай чаңыл деп бодаар мен. Чүге дээрже аңаа сылдап алгаш, албан арагалаар. Шаанда мерген угаанныг тывалар кажан-даа төрүттүңүп хүнүн эрттирбейн чорааннар.

Шаанда тыва чон бедик, сайзыраңгай, улуг чон чораан деп бодаар мен. Тываларны уруглары чараш болгаш кижизиг, кежээ боорга, Чиңгис-Хаан үезинде моолдар тыва кадай алыксаар турган. Чиңгис-Хаанның иези тыва-уряңхай уктуг. Чиңгис-Хаанның сорулгазы — бүгү чоннарны чаңгыс күрүңгө каттыштыргаш, эпиг-тайбың чурттаары. Каттышпаан чоннарны күш-биле эжелеп, каттыштырып турган. Ооң сорулгазы Октаргай дүрүм-биле, бурганнар Иерархиязының планы-биле дүгжүп турган болгаш, дээрлерден ылап-ла деткимчени болгаш камгалады ап чораан. Чиңгис-Хаанның оң холу — шериг баштыңчызы Сүбедей. Өске-даа шериг баштыңчыры Джебе, Уряңхтай сулгар тывалар турган болгай. Сүбедей тулчууш-куннарга чаңгыс-даа аштырып көрбээн. Мен бодаарымга, ооң шерии шупту тывалар турган бооп чадавас. Төөгүдө ол дугайын биживээн. Тыва дылдың кижизиде моол дылдың шериглер баштаар эвес, бодунуң тыва шерии баштаар ужурулуг. Ынчангаш тывалар ол үениң дайын-чааларыңа черле аштырбаан, эрес-дидим, тывыңгыр-сагыңгыр, мерген кижилер чораан деп болур-дур.

Тывалар чүзү-биле сайзыраңгай чонун? Экономиктиг, материалдыг сайзырал чок-даа болза, уран чүүл, аас чогаалы, иштиги сагыш-сеткил культуразы-биле сайзыраңгай. Ол дээрже материалдыг сайзыралдан артык Октаргайда өртээ чок эртине-дир. "Эртинелиг Тыва" дээрши шын. Машина-балгат, каас-коя бажың, улуг өртөктиг эт-сеп, идик-хеп, хөй акша-төгери дээрже чүгле амыдыралды чиигедир, анаа хоозун чүүлдер-дир. Эң-не өртөктиг эртиневис сагыш-сеткиливистиң кижизиг байлаа, ооң сайзыралы, ол бистен кажан-даа чарылбас өнчүвүс, чок апаргаш, чүгле ону алыр бис. "Эт-сеп, өнчү-хөреңгиден ойталап, сагыш-сеткилинерни сайзырадыңар" деп Будда болгаш өске-даа башкылар чагып чорааннар. Кижиниң чуртталгазының кол сорулгазы

материалдыг бай-шыырак чурттаары эвес, а бодунуң сагыш-сеткилин, кижизиг чоруун бедик чадаже сайзырадып алыры.

Экономиктиг хөгжүлдөзү чеже-даа бедик чоннар, бир эвес оларны сагыш-сеткил байлаа куду болза, сагыш-сеткил талазы-биле байлак чондан куду боор. Эртем-техниказы, экономиказы кайгамчык сайзыраңгай турган-даа болза, эрте буруңгу Лемурия биле Атлантиданың чоннарының сагыш-сеткилин, кижизиг чоруунуң кудулаанын-дан олар океан дүвүнчө кире бергеннер, оларны океан дүвүнчө узуткап кирир ужура таварышкан. Ынчангаш материалдыг хандыкшылга чагырткан Европаның сайзыраңгай чоннарындан тыва чон сагыш-сеткилин кижизиг байлаа-биле канчап-даа бедик туруп турар деп санаар мен.

Сагыш-сеткиливистиң кижизиг байлаа, чаагай чаңылдарыны кижизиде төрелгетениң эртинези, Октаргай хоойлуларын өөрөткен буддизм өөрединден ол тывылган, ооң-биле сырый холбалагы.

Бис сайзыраңгай, улуг, бедик чон чорааныныстың херечизи амгы үеде көстүп турар. Чүгле ийи чүс муң ажыг санныг хиревисте спортчуларыныс делегей кырынче үнүп, сыгыт-хөмейивис хамыкты кайгаткан, уран чүүл талазы-биле мөөрейлерге ажы-төлүвүс каяа-даа дээди азы өске-даа бедик шаңналдыг черлерни ап турар.

Россияга шагда-ла каттышкан чамдык национал чоннарны кижилериниң ат, фамилиязы, адазының аттары орус аттар. Чамдыктары дылын, национал чаңылдарын шуут чидирип алган бооп чадавас. Бо дээрже өске чон ол чонну "чипкени"-дир. Бис уругларынысты тывалап өөрөтпейн, чүгле орустап өөредир болзувусса, өске чонга "чиртип" алыр бис. Чүвениң хүнүн бодавайн, буруңгаар, хандыр бодап, медреселивис делгемчидип, тыва чонувус дээш харысалгалыг болулуңар.

"Чыварлыг-даа болза, чуртум кончуг; чывактыг-даа болза, чонум кончуг" дээр болгай. Кижиниң ада-иези, төрөл чону дег эргим чүве чок. Чоннуң мөзү-шынары бис уругларынысты канчаар кижизидеривистен хамааржыр. Тыва чоннуң ажы-төлү төрөөн тыва дылын билбес болза, тыва чоннуң сузу бастынып чоруур.

"Чаңгай эзер адаанга кандыг-даа аът чоруур, самдар өг иштинге кандыг-даа эр олурар" дээн ышкаш, тыва чон яды-түреңги дитип чоруур-даа болзувусса, кандыг-даа хоозун материалдыг сайзыралды ажып турар эң-не үнелиг сагыш-сеткил сайзыралы бисте бар. Ынчангаш өске чоннардан бичии-даа куду эвес, харын-даа чамдыктарындан бедик туруп турар, материалдыг эвес өнчү-биле бай-шыырак, төөгүдөн-даа, амгы-даа үеде шынарыныс бедик чон бис деп медресе билип, Тыва чуртувусту, боттарынысты хүндүлөп, чоргаарланып, ажы-төлүвүстү тыва дылын билер кылдыр, шын кижизидип чорулуңар.

Шыдыраа ОНДАР.

Кызыл хоорай.

НОМЧУКЧУНУҢ ДҮВҮРЕЛИ, САНАЛЫ
ЧАЖЫНДАН ӨӨРЕДИР

Бурун өгбелеривистиң салгалдарыңа арттырып каан төрөөн тыва дылыныстың моон соңгаар Ие черге артар салым-хуузуңуң дугайында солуннарга эвээш эвес парлаттыңгылаан. Мен тыва солуннарныкы номчукчузу, бижикчизи болгаш, амгы үеде тыва дылымның сайзыралы дээш, моон соңгаар салгалдарыныстың харылзажыр төрөөн дылы бооп артарыңа хамаарыштыр сагыш аарып чоруур-дур мен.

Тыва Арат Республика 1944 чылда Россияның составыңга каттышкан соонда, арыг тыва дыл чоорту чидип эгелээнин билер бис. Оон бээр 73 чыл эрткенде ону арыг тыва дыл дээр берге. Өгбелеривис бичии чаштарныкы чугаазы үнүп олурда-ла, сөстөрни шын, чарт адаттырып, чугаазын шуудадып өөредир болгай. Амгы үеде өгбелерниң ол чаңчылын сагып чоруур ада-иелер шуут ховар деп болур.

Чер кырында кандыг-даа нация чоннарының төрөөн дылы ышкаш алдын өртөктиг эртин чок. Бистиң-биле кады ажылдап турган шор уругнуң шор дылының чиде бергенин хомудап, өгбелерин, ада-иезин буруудадып органын сактып келгеш, бистиң ажы-төлүвүс база кажан-бир шагда бистерге хомудаар үези келир эвес деп бодаар-дыр мен. Орус дыл кырында ном-чуп оргаш, мындыг одуругларны бо-ла сактып кээр мен: төрөөн чурту чок кижизиде чонун черинге баык карак бооп, базындырып, куду көрдүрүп чурттаар.

Тыва дыл башкыларының чугаалап турары-биле алырга, үстүкү класстарныкы тыва дыл кичээлдериниң шактарын кызырып каапканындан, уруглар дылын чогуур негелдезинге чедир билип ап шыдавайн турарлар. Аңаа амы-хуумда шуут чөпшээрешпес мен. Өөредилге яамызында тыва

дыл эрттирер шактарны чаңгыс кижизиде шийтпирлеп кагбаан, каш кижизиде киржикчилер комиссия бүгү тала-биле өөренип көргөш, бадылап каан болгай. Башкылар өөреникчилерге чогуур негелде езугаар теманы тайылбырлап турда, бичии чажындан тыва дылын дорт чугаалап, өөренип албаан өөреникчилер чогуур негелдезинге чедир кайын утказын шийгээдип алырып.

Психолог башкыларныкы сайгарылгазындан алгаш көөргө, бичии чажындан төрөөн дылын шын шийгээдип, чугаалап өөренимээн аныяктар улгады бергеш, тыва дылының ханы утказын чедир билип шыда-вас. Төрөөн дылын бичии чажындан дорт, арыг чугаалаар өөреникчилер кандыг-даа дылды дыка чиик, бергедээшкын чок өөренип алырлар.

Тыва дыл башкылары, эртем-даа ажылдакчылары тыва дылыныстың кандыг байдалда келгенин дүвүрээзин үндүрүп бижип-ле турар, а айтырыг херек кырында чогуур негелдезинге чедир боттанмайн турары элдептиг.

Түннелинде мээң бодалым. Бо хире чараш тыва дылынысты чидирбес деп бодаар болзувусса, өгбелеривис ышкаш, ада-иези уругларын бичии чажындан өөредир хүнү-биле негеттинип келген. Уруглар садындан школаже тыва дылын чарт сайгарып, чугаалап билер кылдыр өөредип үдээр чугула. Бөгүн уругларны өөредип албайн, алдын хүннүң эрттирпкен бир шагын кажанда-даа дедир эгидип алыры болдунмас! Сөөлү барып, үстүнде бижээним шор уруг ышкаш, салгакчыларыныс бистерге хомудап ыглажыр хүн келбес болурун күзеп каайн.

Сарыг-оол САНЧЫ

(Базыр-оол),

ТР-ниң Чогаалчылар

эвилелиниң кижигүнү.

Кызыл хоорай.

ИГИЛ ҮРЫ САГЫНДЫРАР

ИЕ ДЫЛЫМ

Арга-эзим аялгазын,
Агым сугнуң шолураажын,
Оът-сиген сымаранын,
Оолдуг элик огураарын,
Чуулган көшке диңмирээрин,
Шуурган хаттын улурун-даа,
Дыңнап, билип чоруурумга,
Тывалап-ла турар боор-дур.
Кандыг-даа дыл меңээ дөмей,
Кандызын-даа хүндүлээр мен.

Ынчалза-даа төрөөн дылым —
Ыдыкшылдыг кызыл тыным.
Ийи харлыг чажымдан-на
Ием меңээ айтып берген
Игил ыры сагындырар
Ие дылым ындыг кончуг...
Меңге кижизиде чоруур эвес,
Меңге дыжым көре бээр мен...
Айдың дүне кырым орта
Айлаң-кушкаш ырлай-ла бээр:
Дыңнап, билип чыдарымга,
Тывалап-ла орап боор оң...
Антон ҮЕРЖАА.

ДЫЛЫМ ЧОКТА

Тыным ышкаш эргим болгаш үнелээрим
Тыва дылым — чоргааралым, бүзүрелим.
Дылым чокта хостуг чаңнап шыдаар мен бе?
Дылым билбес апарымза, хүндүм бар бе?
Хуралдарга чадай-чадай орустаар бис.
Хупуразын, ону кандыг ызу дээрлел?
Хайыралыг дылынысты камнавайн,
Хайнак кылдыр эдилээрге, болур деппе?
Кижизиде, чилчии үстүп, ушкучу-даа дег,
Химиренип, каргыш салып төккү-даа дег,
Каражадап, түрей берген тыва дылым,
Канчап сеңээ үнелелди эгидип бээйн?
«Төрөөн дылың аваң ышкаш үнеле!» — деп,
Төлү меңээ чонум чагып, сүмелеп тур.
Ажык-чарлыг үе сеңээ дузалаан-дыр,
Артында-ла Күрүнениң дылы болдуң!

Чечекмаа СААЯ.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Виктория
детский
реабилитационный
центр

**Московский
МРТ центр**

Так же у нас вы можете:

Посетить бассейн, физио кабинет,
сделать справку на: права,
работу, санитарную книжку,
справку в школу, ВУЗ.

Большой перечень
стоматологических процедур:
лечение, протезирование,
хирургия, чистка.

Консультация взрослых и детских
специалистов:

лор, эндокринолог, педиатр,
невролог, гинеколог, психолог,
косметолог.

Все виды анализов крови в
экспертной лаборатории ИХМИ.

**ТОТАЛЬНОЕ
СНИЖЕНИЕ
ЦЕН на ВСЕ
ИЮЛЬ
МРТ
1700 руб.**

Звоните и записывайтесь
прямо сейчас!

г. Минусинск переулок Ботанический 1 тел.: 8(391-32)450-03

Имеются противопоказания, необходима консультация специалиста

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

Россия Федерациязының Истелге комитетининг Тыва Республикада истелге эргелелин удуртукчузунун бирги оралакчызы Кюрю Геннадий Сергеевич Бай-Тайга кожуунун Тээли суурунун Комсомольская кудумчузунун 18 дугаарлыг бажыңыга 2018 чылдың июнь 29-туң хүнүнде 11 шак 00 минутадан 13 шак 00 минутага чедир хамаатыларны хүлээп алып.

Россия Федерациязының Истелге комитетининг Тыва Республикада истелге эргелелин удуртукчузунун бирги оралакчызы Кюрю Геннадий Сергеевич Барыин-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык суурунун Болотная кудумчузунун 1 дугаарлыг бажыңыга 2018 чылдың июнь 29-туң хүнүнде 14 шак 00 минутадан 16 шак 00 минутага чедир хамаатыларны хүлээп алып.

КУПЛЮ АВТО

по выгодной цене.
Тел. 8-923-385-7007

ХОЙ ДҮГҮН

сорттарга ылгавайн.
дугуржулга езугаар эки өртөкке
хулээп ап турар

Россияга бүдүрген эки шынарлыг өг шывынга, чонок, ширтек, энчек кылып кидистерге орнап, садып ап болур. Кидистер бар.

Чагыг езугаар силерниң күзүннүң биле 2 хонук иштинде кылып бээр бис.

Хулээп турар черлери:

Кызыл хоорай, Калинин 25,

склад №1.

Чадаана хоорай,
Комсомольская 50.

Кызыл-Мажалык суур,
Буян-Бадырғы 1.

Харылзажыр тел. 8-929-314-6432

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Пий-Хемского кожууна информировать о предоставлении земельного участка гории земель населенных пунктов, в аренду, срок (двадцать) лет, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. С ул. Доргун, д.4, с общей площадью 896 кв.м., када номер 17:08:0801001:438, разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации земельных, имущественных отношений и архива администрации Пий-Хемского кожууна принимают заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных и архитектуры КУЖУ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:04:0901016:57, из земель населенных пунктов расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бурен-Б ул. Балга-оола, д. 4, с общей площадью 1655 кв.м. разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов.

Главный специалист отдела по управлению имуществом, земельным ресурсам, строительству ООРЖ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от г.р. Российской Федерации, Кара-Сал Хуралчыевны о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель государственного назначения для сельскохозяйственного использования, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, ко «Кузег», с общей площадью 16007 кв. м. с кадастровым номером 17:14:0701008:253.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным, имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Кенд

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ на «КамАЗе». Гравий. Песок. Глина. Отсев. Щебень. Уголь. ОГРН 314171924100018
Тел. 8-923-266-18-88

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «ГАЗель-Некст», (термобудка, 2т.) по городу и за Саяны. Грузчики. Тел. 8-905920-2290 Андрей

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «Хино» (3 т., будка) по городу и за пределы. Есть грузчики. Тел. 8-923-263-3618, 8-983-593-4967

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: 4,8 т., 25 куб.м. Межгород; 1,5 т. по городу Плотников С.В. Тел. 8-923-265-9802, 8-983-368-5054

Бригада «Авырал». СТРОИМ ДОМА, БАНИ, гаражи, евроремонт, гипсокартон, панели, ламинат, заливаем фундаменты. Качественно, в срок. Оплата по договоренности. Тел. 8-929-315-5748, 8-905-920-5748

БУРЕНИЕ СКВАЖИН на воду ОГРН 316171900058300 Работаем

круглый год 8-913-356-7502 Кредитование через АО ОТП Банк, АО «АльфаБанк»

БУРИМ СКВАЖИНЫ на воду. Выезд в районы. Т. 8-923-549-70-20
ОГРН 311171925600012

Вавилин ээтпээнде 12 соток чер садып турар, 180 муң рубльга. Харылзажыр тел. 8-923-268-8225, 8(39422)2-85-56

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: легковой фургон от 300 р., грузовой от 500 р. — ПЕРЕЕЗДЫ, ГРУЗЧИКИ, длина борта до 5 метров. Тел. 8-923-264-0440

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: по городу и районам. Грузчики. Тел. 8-929-316-4271

КУПЛЮ ЯПОНСКОЕ АВТО в любом состоянии, после ДТП, проблемные, неисправные. Viber, Whatsapp 8-913-445-3999

КХН Кызылдың чер өрүмнээр компаниязы КУДУКТАРНЫ КАЗЫП

КЫЛЫП ТУРАР. Кожууннарже үнүп турар. Тел. 8-923-266-6104, 8-913-347-0005
ОГРН 311171925600012

Кызыл хоорайда Дружба 55-те дыштанып хонар Хостел ажилдап турар. Иштинде телевизор болгаш амгы үениң чымчак орунлары бар. Паспорттуг болур. Чагыс оруннуң өртээ — 400 рубль. Харылзажыр телефону 8-923-262-6180.

Набираю группу монгольского языка. Тел. 8-923-543-9383

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокерамика, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23. Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк

Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИМЕНТЕ комплектация на дома, бани, гаражи (стены наружные и внутренние, лаги, пол, потолок, крыша); по индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно. Адрес: Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы. Тел: 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

ПРОДАМ самооблагодороженный теплый бревенчатый дом в бл. Каа-Хеме г. Кызыл. Имеется временная 3х6 жилая теплая, ухоженная, баня, огород, сарай, угольник, вода в доме. Все в собственности. Стоимость... Торг. Без посредников. Тел. 8-913-353-3166

Малчыннар турлагларынга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

Балгазынга ажилдап, чурттаар күзүлдүг эмчилер болгаш башкыларга база кижизиг өг-бүлөгө бажың

ээледиксеп тур мен. Ай са свет өрттөн төлөп турар. 2 жазыр телефону: 8-923-268-8-901-019-6397, 8-923-261-04

Бетон, тууйбу, пилотматериал, центик дээрбектери, ФБС блок, коопшалап садып турар. Тел. 83942240572, 89232619924.

Хуу чуртталга бажыңы алырынга ЧЕР УЧАСТОК, садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

ХОЙ ДҮГҮН улуг өртөкке хул турар Мира 13. ГОРПО Баз чанында 9 дугаарлыг газет сөөлгү доктаамы. Тел. 8-923-540-5491

ЧЫЛГЫНЫҢ ХЫЛЫН (чедуруктарын) эки өртөкке садып турар бис. Тел: 8-913-343-6677.

48 размерлиг, эки байдалдыг жен улус идик-хевин сады мен. Шуптузунуң өртээ 500 рубль. Тел. 8-913-350-4202

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10855 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 35

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б. Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-амалы Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктү. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарны торларының бодалдары редакцияның туруктуу дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары бөскө-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш айтты боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дузагаан: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18. Солун калбейн барганда, 3-14-94 телефондо дот